

<https://doi.org/10.62837/2025.5.405>

RƏNA SÜLEYMANOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
suleymanova-rena@bk.ru

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ MÜSTƏQİLLİYİNİ QORUYUB SAXLAYAN ASEMANTİKLƏŞMİŞ SÖZLƏR

Xülasə:

Türk dilləri tarixi boyu genetik qohumluq əsasında bir-biri ilə əlaqədə olsa da, öz aralarında çoxsaylı dialektal fərqlər formalaşmışdır. Oğuz qrupu türk dillərinin dialekt və şivələrində bu fərqlərin önəmli təzahürlərindən biri asemantikləşmə prosesinə uğrayan, lakin dilin dərin qatlarında mühstəqilliyini qoruyub saxlayan sözlərin varlığıdır. Bu sözlər, zamanla öz leksik yüklərini qismən və ya tamamilə itirmiş, lakin frazeoloji birləşmələr, dialektal çalarlarda və ya tarixi kontekstdə qorunub saxlanmışdır. Asemantikləşmə prosesi sözün ilkin leksik mənasının zamanla silinməsi və ya zəifləməsi ilə xarakterizə olunur.

Açar sözlər: asemantikləşmə, dialekt və şivələr, oğuz qrupu türk dilləri, qədim yazılı abidələr, oğuz və qıpçaq dillərinin müqayisəsi.

Türk dillərində asemantikləşmə miqyası fərqli olub, mütəmadi olaraq dialektal və şivələrdə qorunub qalan elementlər formasında izlənilir. Məsələn, Oğuz qrupu dillərində çoxdan asemantikləşmiş, ancaq dialektlərdə yaşamağı davam edən köhnə türk leksemləri mövcuddur.

“*Tanrı*” və “*quday*” – Hazırda türk dillərində “Tanrı” sözü əsas dini anlayışı ifadə etsə də, qırğız, başqırd və bəzi qıpçaq dillərində “quday” sözü hələ də istifadə olunmaqdadır [7, 105] Oğuz qrupunda “Tanrı” sözü mövcud olsa da, “Allah” sözü onun yerini alaraq, dini kontekstdə asemantikləşmə prosesinə təsirini göstərmişdir. “*Tanrı*” sözü qədim türk dillərində ilah, göy cismi, ali qüvvə mənasında işlənmişdir. Bu söz Orxon-Yenisey abidələrində və qədim türk mətnlərində tez-tez rast gəlinir. Məsələn, Bilgə Kağan kitabəsində belə bir ifadə yer alır: “*Üze kök tengri asra, asra yer sub...*” (Üstdə mavi Tanrı, aşağıda yer-sular...) [4, 96]. Bu ifadə türklərin Tanrını göy cismi və ali ilahi qüvvə kimi qəbul etdiyini göstərir.

“*Qu day*” (quday) sözü isə əsasən Qıpçaq qrupuna aid dillərdə geniş yayılmışdır. Müasir qazax, qırğız, başqırd və tatar dillərində “quday” sözü “Tanrı” mənasında işlənərkəndir. Məsələn, qırğız dilində: “*Qu day saktağyn!*” (Tanrı qorusun!) [6, 14]. Qazax və başqırd dillərində də bu söz “ilah” mənasında işlənir [8, 97]. Tarixi baxımdan “quday” sözünün kökü də qədim türk dövrlərinə gedib çıxır. Bəzi dilçi alimlər bu sözü proto-türk kökləri ilə əlaqələndirir, lakin onun

etimologiyası tam aydınlaşdırılmayıb. Bir fərziyyəyə görə, “qu day” sözü qədim Altay dillərində müqəddəs qüvvə, himayə edən varlıq mənasını ifadə etmişdir.

Oğuz dillərində “Tanrı” sözü hələ də mövcud olsa da, İslamın yayılması ilə dini kontekstdə “Allah” sözü onu əvəz etmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri İslamın tək tanrılı inanc sisteminin dominant hala gəlməsi və ərəb mənşəli terminlərin dini sahədə üstünlük qazanmasıdır. Bununla belə, Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində “Tanrı” sözü daha çox ədəbi və poetik dildə işlənir. Məsələn: “*Tanrı dağı*” (coğrafi ad); “*Tanrı şahidimdir...*” [5, 87].

“Yavu” – Orxon-Yenisey abidələrində “yavu” sözü düşmən mənasında işlənmişdir. Ancaq müsbət kontekstdə olan “yağı” sözü qədim türk dilində daha çox rast gəlinirdi. Oğuz dillərində “yavu” zamanla istifadədən çıxmış, ancaq dialektal olaraq bəzi bölgələrdə qorunmuşdur. Orxon-Yenisey abidələrində bu söz bir neçə dəfə rast gəlinir. Məsələn, Bilgə Kağan kitabəsində belə bir ifadə var: “*Türk bodun üçün içdə aşsız, tışda yavusuz edgü qılınçın üçün çalıştım*” (*Türk milləti üçün daxildə aclıq, xaricdə düşmən olmaması üçün çalışdım*) [4, 90]. Burada “yavu” sözü “düşmən” mənasında işlədilir. Qədim türklərin döyüşçü mədəniyyəti və dövlətçilik ənənələri ilə bağlı olaraq, “yavu” sözü yalnız fərdi düşməni deyil, həm də dövlət düşməni, yadelli işğalçılar mənasını ifadə etmişdir. Türk dövlətləri arasında müharibələr zamanı “yavu” ifadəsi tez-tez istifadə olunurdu.

Qədim türkcədə “yağı” və “yavu” arasında bəzi fərqlər özünü göstərir. Qədim türk dilində “yağı” sözü də düşmən mənasında işlənirdi və “yavu” ilə sinonim sayılırdı. Lakin bəzi mənbələrdə “yağı” sözü daha çox müsbət və ya şərəfli düşmən mənasında qəbul edilirdi, yəni yalnız bir tayfa və ya dövlətin rəqibi olaraq göstərilirdi. Orxon-Yenisey abidələrində “yağı” və “yavu” fərqli kontekstlərdə işlənmişdir: “*Yavu*” - *ümumi mənada düşmən (xarici və daxili düşmənlər üçün işlənir)*; “*Yağı*” - *əsasən şərəfli döyüşçü düşmən mənasında istifadə olunub* [3, 21]. Bəzi mütəxəssislər “yağı” sözünün “yavu”dan fərqli olaraq daha çox qarşılıqlı hörmət əsasında olan düşmənçilik münasibətlərində işlədiyini qeyd edirlər. Oğuz dillərində “yavu” sözü zamanla istifadədən çıxmışdır. Bunun əsas səbəbləri bunlardır. İslamın yayılması ilə ərəb və fars mənşəli yeni düşmən ifadələrinin (məsələn, “*ədavət*”, “*xain*”, “*düşmən*”) dilə daxil olması. Oğuz türklərinin siyasi və mədəni dəyişikliklər nəticəsində “yağı” sözünü daha çox işlətməsi. “Yavu”nun mənasının semantik təkamülü və bəzi dialektlərdə qorunaraq ümumi dildən çıxması.

“*Bilig*” və “*bilgi*” – Qədim türk yazılarında “bilig” (bilik) sözü geniş istifadədə olmuşdur. Ancaq Oğuz qrupu dillərində “bilig” formasına keçid baş vermişdir. Bununla yanaşı, “bilig” köhnə formalarını qoruyaraq bəzi dialektlərdə işlənməkdə davam edir. Orxon-Yenisey abidələri kimi qədim türk mənbələrində rast gəlinən bir sözdür. “Bilig” sözü, həmçinin, hikmət, güdümləyici bilik, fikir və düşüncə mənalarını da ifadə edə bilən bir termdir. Klasik türk ədəbiyyatında və filosofik mətnlərdə bu söz, insan həyatının yüksək məqsədinə çatmaq üçün lazım

olan dərin bilik və hikmət kimi istifadə olunurdu. Məsələn, Bilgə Kağan abidəsində belə bir ifadəyə rast gəlinir: “*Bilig birgə, töre birgə*” (*Bilik və qanun birlikdədir*) [4, 87]. “*Bilgi*” və “*bilig*” sözlərinin dəyişməsi, yalnız bir fonetik dəyişiklik deyil, həm də dilin semantik təkamülünü göstərir. “*Bilig*” qədim dövrdə “fərdi hikmət və həyat fəlsəfəsi” anlamında istifadə edilən bir söz idisə, “*bilgi*” forması daha çox gündəlik həyatla bağlı məlumat və informasiya mənasına gəlmişdir. Bu, türk dilindəki ümumi semantik inkişafın və xüsusi olaraq təfəkkür və bilik sahəsindəki dəyişikliklərin təzahürüdür.

“*Tüg*” (*Tuq*) və “*bayraq*” – Qədim türk dövrlərində “*tüg*” və ya “*tuq*” dövlət rəmzlərindən biri idi. Ancaq Oğuz qrupunda bu söz yavaş-yavaş “*bayraq*” sözü ilə əvəz olunmuş, lakin bəzi dialektlərdə hələ də “*tuq*” şəklində işlənməkdədir. Bu sözlər əsasən türk xalqının tarixi inkişafında və dövlət quruluşu ilə əlaqəli bir çox əhəmiyyətli hadisələrdə istifadə olunmuşdur. Orxon-Yenisey abidələri kimi qədim türk yazılarında və həmçinin, Göytürk və Uyğur imperiyalarının dövlət rəmzləri ilə əlaqəli olaraq bu sözlər qeyd olunmuşdur [9, 76].

“*Ağış*” və “*əl*” – Qədim türk dilində “*ağış*” sözü əl mənasında işlənirdi. Oğuz dillərində bu söz “*əl*” ilə əvəz olunsa da, bəzi türk dialektlərində və tarixi mənbələrdə “*ağış*” formasına rast gəlinir. Bu sözə qədim türk yazılarında, xüsusən Orxon-Yenisey abidələri kimi mühüm yazılı mənbələrdə rast gəlinir. “*Ağış*” sözü, insanın əlini, yəni bədən üzvü olan “*əl*”i ifadə etmək üçün işlənirdi. Bu, həmin dövrün dilindəki əsas leksik vahidlərdən biri olmuş və insanın fiziki fəaliyyətlərini, hərəkətlərini təmsil etmişdir. Oğuz qrupunda və sonrakı dövrlərdə “*ağış*” sözü “*əl*” ilə əvəz olundu. “*Əl*” sözü qədim türk dilində də mövcud olan və daha geniş istifadə edilən bir termdir. Zamanla “*ağış*” sözünün “*əl*” ilə əvəz olunması, həm dilin təbii təkamülünün bir hissəsi, həm də dilin sadələşməsi və semantik inkişafı ilə əlaqədar bir dəyişiklik olmuşdur. Bu dəyişiklik, eyni zamanda dil növlərinin təkmilləşməsi və həmin dövrün mədəniyyətindəki inkişafı ilə bağlıdır. Müasir türk dillərində və Oğuz qrupunda “*ağış*” sözü artıq nadir hallarda istifadə olunur və onun yerini “*əl*” sözü tutmuşdur.

Orxon-Yenisey abidələri və digər qədim yazılı mənbələrdə “*ağış*” sözü əl mənasında istifadə edilmişdir. Bu yazılarda, “*ağış*” sözünün insanın əlini, fiziki fəaliyyətlərdəki rolu və hərəkət qabiliyyətini təmsil etdiyi görünür. “*Ağış*” sözünün yerini “*əl*” sözünün alması, yalnız fonetik dəyişiklik deyil, həm də dilin inkişafı ilə əlaqədar bir prosesdir. “*Əl*” sözü daha ümumi və geniş mənaya sahibdir, həmçinin dilin təbii təkmilləşməsi ilə uyğun gələn bir termin olaraq qəbul olunmuşdur. “*Ağış*” sözünün Oğuz dilində əvəz olunması həm də Türk dövlətlərinin və xalqlarının inkişafını və sosial strukturlarını əks etdirən bir dil fenomeni kimi qiymətləndirilə bilər.

“*Tegin*” və “*şahzadə*” – Orta Asiya türklərində “*tegin*” sözü şahzadə, sultan oğlu mənasında işlənirdi. Osmanlı türkcəsində bu mənə “*şahzadə*” sözü ilə ifadə

olunmağa başlasa da, bəzi dialektlərdə “tegin” forması qorunmuşdur. Bu söz Orxon-Yenisey yazılı abidələrində və digər qədim türk mənbələrində rast gəlinən mühüm titullardan biridir. “Tegin” titulu xüsusilə Göytürk və Uyğur xaqanlıqları dövründə geniş istifadə olunmuşdur və xaqan ailəsinin üzvlərinə, xüsusilə taxt-taca varislik iddiası olan oğullara aid edilirdi [3, 54]. Orxon-Yenisey kitabələrində, xüsusilə Bilgə Kağan və Kül Tigin abidələrində, bu söz nəciblik, xaqan ailəsinə mənsub olmaq və hakimiyyət iddiası mənalarında istifadə olunmuşdur. Məsələn, məşhur türk sərkərdələrindən biri olan Kül Tigin (Köl Tegin) adına daxil olan “Tegin” sözü, onun xaqan ailəsindən olduğunu və taxta varis ola biləcəyini göstərirdi [3, 56].

“Yazıq” və “yazıx” – Qədim türk mətnlərində “yazıq” sözünün mərhəmət doğuran şəxs və ya bədbəxt mənasında istifadə edildiyi məlumdur. Müasir Oğuz dillərində “yazıq” sözü qorunub qalsa da, bəzi dialektlərdə “yazıx” şəklində işlənir. Qədim türkcədə “yazıq” sözü, həmçinin qorunmağa ehtiyacı olan, zəif və müdafiəsiz insan mənasını da ifadə edirdi. Bu sözün kökü “yaz-” feilinə dayanır. Qədim türkcədə “yaz-” feili “peşman olmaq, mərhəmət etmək, acımaq” mənalarını verirdi. Beləliklə, “yazıq” sözü həm insanlara münasibəti, həm də onların vəziyyətini bildiren bir ifadə kimi işlədilmişdir. “Yazıq” sözünün qədim türk abidələrində istifadəsinə dair bir neçə nümunə mövcuddur: Orxon-Yenisey yazılarında: “Yazuq kişi bodun barmış” (Yazıq insanlar varmış) [3, 17]. Bu ifadədə “yazıq” sözü acınacaqlı vəziyyətdə olan insanlar mənasında işlədilmişdir. “Kutadgu Bilig”də “Yazuq bodunqa qılınç urmazlar” (Yazıq [günahsız] xalqa qılınç vurmazlar) [1, 145]. Burada “yazıq” sözü müdafiəsiz və zəif xalqı ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur.

“Öd” və “qan” – Orxon-Yenisey abidələrində “öd” sözü qan, ruh mənasında işlənmişdir. Müasir Oğuz dillərində bu söz artıq işlənmir, lakin bəzi qədim mətnlərdə və dialektlərdə qorunub saxlanmışdır. Orxon-Yenisey abidələrində insanın həyatı mahiyyəti və fiziki varlığını ifadə edən əsas anlayışlardan biri kimi istifadə olunmuşdur. Qədim türklərdə qan yalnız bioloji bir maye deyil, həm də həyatın, gücün və ruhun simvolu idi. Bu anlayış bəzi türk xalqlarında mifik və dini inanclarla əlaqəli şəkildə qorunub saxlanmışdır. “Öd” sözünün qədim türk mətnlərində istifadəsinə dair bir neçə nümunə mövcuddur: Orxon-Yenisey yazıları: “Ödüm tükəndi” (Qanı tükəndi, həyatım sona çatdı) [4, 19]. Bu ifadədə “öd” sözü qan və həyat enerjisi mənasında işlədilmişdir. Kutadgu Bilig (XI əsr): “Ödü bar kişi yaşar, ödü tükənən ölür” (Qanı olan insan yaşayır, qanı tükənən ölür) [1, 209]. Burada “öd” yenə həyat və yaşam enerjisi ilə bağlı kontekstdə istifadə olunmuşdur. Divanü Lüğat-it-Türk: “Ödi qaynamayan adamdan qorxma” (Qanı qaynayan (qəzəbli, güclü) insandan çəkin, ancaq zəif insandan qorxma) [2, 134]. Bu nümunə göstərir ki, “öd” sözü qədim türkcədə həm fiziki qanı, həm də qeyri-maddi gücü və cəsarəti ifadə edirdi. Müasir Oğuz dillərində “öd” sözü demək olar ki, tamamilə işləkliyini itirmişdir.

“Tüş” və “yuxu” – Qədim türk dillərində “tüş” sözü yuxu mənasında işlənmişdir. Oğuz dillərində bu söz “yuxu” ilə əvəz edilsə də, bəzi Orta Asiya dialektlərində “tüş” forması hələ də qorunur. Bu sözə bir çox qədim türk mətnlərində rast gəlinir. “Tüş” qədim türklərin mifik dünyagörüşündə və inanclarında mühüm rol oynayırdı, çünki yuxular gələcək hadisələrə dair işarələr kimi qəbul edilirdi. Oğuz dillərində “tüş” sözü işləkliyini itirərək “yuxu” ilə əvəz olunmuşdur. Bu dəyişiklik leksik fərqlənmənin və dialektal inkişafın nəticəsidir. “Yuxu” sözü Oğuz dillərində qədim dövrlərdən işlənməyə başlamışdır.

Nəticə: Asemantikləşmə Oğuz qrupu türkcələrində olduqca vacib mövqeyə malikdir. Bu proses sözlərin leksik mənalарının zamanla zəifləməsi ilə səciyyələnilir. Genetik qohumluğa baxmayaraq, türk dilləri arasında yaranan dialektal fərqlər, xüsusilə belə sözlərin izində özünü göstərir. Asemantikləşmiş sözlər öz müstəqil mənalарını itirənlər də, frazeoloji vahidlərdə, dialektal qatlarda və tarixi kontekstdə qorunub saxlanmışdır. Bu sözlər dilin yaddaş qatlarında arxaik elementlər kimi mövcud olaraq, tarixi-mədəni irsin daşıyıcısı rolunu oynayır. Onların varlığı dilin semantik təbəqələşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə leksik vahidlərin tədqiqi həm türk dillərinin tarixi inkişafı, həm də semantik proseslərin mahiyyətinin anlaşılması baxımından dəyərlidir.

Ədəbiyyat

1. Balasaqunlu Y. Qutadqu-bilik – Bakı: “Azər nəşr”, – 1994, – 222 s.
2. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk – Bakı: “Ozan”, IV cild, – 2006, – 752 s.
3. Quliyev, Ə.A. Orxon -Yenisey yazılı abidələrində feili sifət // Quliyev Ə.A. Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin “Elmi əsərləri”, “Dil və ədəbiyyat seriyası”, – № 2,– 1974, – s.69-76.
4. Ахметов М.А. Глагол в языке орхоно-енисейских памятников (в сравнительном плане с современным башкирским языком) – Саратов: «Издательство Саратовского университета», – 1978, – 131 с.
5. Везиров М.А. Учебник татарско - азербайджанского наречия – Москва: «Советская тюркология», – 1861, – 115 с.
6. Грамматика киргизского литературного языка. Фонетика и морфология / Под ред. Э.Абдулдаева. – Фрунзе: «Илим», – 1987, – 402 с.
7. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности / Малов С.Е.– Москва: «Издательство АН СССР», – 1951, – 451 с.
8. Современный казахский язык. Фонетика и морфология / – Алма-Ата: «Издательство АН Казахской ССР», – 1962, – 452 с.
9. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Ленинград: «Издательство АН СССР», – 1981, – 181 с.

Ассемантизированные слова, сохранившие независимость в диалектах и говорах огузской группы тюркских языков

Рена Сулейманова

Резюме: Хотя тюркские языки на протяжении своей истории были взаимосвязаны на основе генетического родства, между ними сформировались многочисленные диалектные различия. Одним из важных проявлений этих различий в диалектах и говорах огузской группы тюркских языков является наличие слов, подвергшихся процессу ассемантизации, но сохранивших свою независимость в глубинных слоях языка. Эти слова со временем частично или полностью утратили свою лексическую нагрузку, однако сохранились в фразеологических сочетаниях, диалектных оттенках или историческом контексте. Процесс ассемантизации характеризуется стиранием или ослаблением первоначального лексического значения слова со временем.

Ключевые слова: ассемантизация, диалекты и говоры, тюркские языки огузской группы, древние письменные памятники, сравнение огузских и кыпчакских языков.

RENA SULEYMANOVA

Asemanticized words retaining independence in the dialects and subdialects of the oghuz branch of turkic languages

Abstract:

Although Turkic languages have historically been interconnected through genetic kinship, numerous dialectal differences have formed among them. One of the significant manifestations of these differences in the dialects and subdialects of the Oghuz branch of Turkic languages is the presence of words that have undergone asemanticization but still retain their independence in the deeper layers of the language. These words have partially or completely lost their original lexical load over time, yet they have been preserved in phraseological units, dialectal nuances, or historical contexts. The process of asemanticization is characterized by the gradual fading or weakening of a word's original lexical meaning.

Keywords: asemanticization, dialects and subdialects, Oghuz branch of Turkic languages, ancient written monuments, comparison of Oghuz and Kipchak languages.

Rəyçi: Səmədova Könül İbrahim
Filologiya elmləri doktoru, professor